

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՁԵՌԱԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ, ՄԵՀԳԻ ԲԱՂԻ

ԻՐԱՆԻ ՆԱԽԱԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՄՈՒՇՆԵՐԸ ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՂ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Զրադաշտականություն, Ավեստա, պահլավերեն, Հարություն Թիրյաքյան, բառարան, թարգմանություն:

Իրանի նախաիսլամական շրջանի գրականությունից հազվագյուտ նմուշներ են պահպանվել միջին պարսկերեն (պահլավերեն) ու Ավեստայի լեզուներով: Այդ նմուշները գրի առնված լինելով սկսած IX-X դարերից՝ շրջանառության մեջ են գտնվել Իրանի ու Հնդկաստանի զրադաշտական համայնքներում¹: Աշխարհում շատ չեն ձեռագրական հավաքածուները, որոնցում կան Իրանի զրադաշտական շրջանի գրականության նմուշներ: Մատենադարանի «Այլալեզու ձեռագրերի» ֆոնդում պահվում են պահլավերեն ու Ավեստայի լեզուներով երեք ձեռագրեր (ձեռ. 125, 129, 130), որոնք 1970 թ. որպես նվիրատվություն ստացվել են ԱՄՆ-ում բնակվող բանաստեղծ Միհրդատ Թիրյաքյանից, որը հայտնի էր նաև Ֆիրդուսու «Շահնամեից» կատարված թարգմանությամբ: Նշված ձեռագրերը իրենց բովանդակությամբ կապվում են նրա հոր՝ բժիշկ, բանասեր-արևելագետ և հասարակական գործիչ Հարություն Թիրյաքյանի (1845-1919 թթ.) գիտական հետաքրքրությունների հետ և ամենայն հավանականությամբ նախապես պատկանել են նրան: Վերջինս, ծնված լինելով Օսմանյան կայսրության տարածքում գտվող Կեսարիայի Թալաս բնակավայրում՝ իր կյանքի տասը տարիները (1896-1906 թթ.) անց է կացրել Իրանում: Փարիզում կրթություն ստացած անվանի բժիշկը, որը Օսմանյան կայսրությունից հեռացել էր քաղաքական հետապնդումներից խուսափելու համար², Իրանում դառնում է շահի արքունի բժիշկը, որին վստահված էր շահի հարեմի կանանց ու արքայազների առողջությունը՝ միաժամանակ փորձում էր բավարարել իր բանասիրական հետաքրքրությունները:

¹ Carlo G. Cereti, “Middle Persian Literature,” *Encyclopædia Iranica*, available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/middle-persian-literature-1-pahlavi> (accessed online at 1 March 2017).

² Հ. Թիրյաքյանի մասին կենսագրական մանրամասները տե՛ս Ա. Ալպոյաճյան, *Պատմություն հայ Կեսարիոյ*, հ. Բ, Գանիթ, 1937, էջ 2046-8:

Մեծանուն բժշկի հետաքրքրությունների լայն շրջանակն իր մեջ ընդգրկում էր թե՛ պարսկական պոեզիայի գոհարները, թե՛ հայ-իրանական պատմա-համեմատական լեզվաբանության խորին ծալքերը և թե՛ զրադաշտական կրոնի գաղափարախոսությունն ու աստվածաբանությունը: Նրա այս բազմակողմանի հետաքրքրություններն իրենց արտացոլումն են գտել նրա տպագիր ու անտիպ գործերում: Հ. Թիրյաքյանը թարգմանություններ է կատարել պարսից պոեզիայից, որոնցից XX դարի սկզբին հրատարակվել են Սա'ադու «Փոլեսթանը», հատվածներ Ֆիրդուսու «Շահնամից»³: Այն, որ թարգմանությունները կատարված են չափաժո ժանրի նրբություններին լավատեղյակ մի անձնավորության կողմից, փաստում են նրա հրատարակած ուսումնասիրությունը՝ նվիրված հայկական տաղաչափությանը, ինչպես նաև, ֆրանսերենից թարգմանված Նիկոլա Բուալոյի աշխատությունը տաղաչափության մասին⁴:

Հ. Թիրյաքյանը ծանոթ լինելով հնդեվրոպական պատմահամեմատական լեզվաբանության իր ժամանակի կարկառուն ներկայացուցիչների՝ Հյուբշմանի, Մեյերի և այլոց գործերին⁵, նաև գիտակցելով իրանագիտության կարևորությունը հայ բանասիրության համար՝ խորանում է պարսկերենի ու հայերենի պատմահամեմատական լեզվաբանության մեջ: Այս բնագավառում նրա կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքն են դառնում «Արիահայ բառարանը»⁶, «Հայերենի գեղծումներ» (տպ. Նյու Յորք, 1917թ.), «Հայ-իրանական ուսումնասիրությունը» (տպ. Վիեննա, 1922 թ.) աշխատությունները:

Իրանում գտնվելու ընթացքում Հ. Թիրյաքյանը հասցնում է տիրապետել պահլավերենին և անգամ թարգմանություններ կատարել այդ լեզվից հայերենի՝ հայ ընթերցողին ներկայացնելով պահլավերեն գրականությունից մեզ հասած մի քանի նմուշների հայերեն տարբերակները: Թիրյաքյանը պահլավերենից թարգմանում է պատմական ու բարոյախրատական բովանդակություն ունեցող 6 աշխատություն. «Արտաշիր Բաբական, Կարնամակը» (տպ. Փարիզ, 1906), «Ատրպատ Մարասպանտա, Անդարձը» (տրատք) (տպ. Նյու Յորք, 1909), «Գանձ Շայեկանը», «Փարոխ Պերոզը», «Խոսրով Կուստանը» և «Մատիկան ճատրակին»⁷: Այդ թարգմանությունները կատարվել են Հնդկաստանի զրադաշտականներ Դաստուր Խոդայար Շահրիարի և Դաստուր Փեշոթանի աշ-

³ Սաաթի, Կոլեստան, քարգվ. Յ. Թիրեաֆեանի, Նիւ Եորֆ, 1920; Ֆիրդուսի, Շահնամակ, քարգվ. Յ. Թիրեաֆեանի, Նիւ Եորֆ, 1909:

⁴ Յ. Թիրեաֆեան, Հայկական տաղաչափություն, Նիւ Եորֆ, 1919, Պուալոյ, Արուեստ քերթոցական, քարգվանեց գաղղ. բնագրէն Յ. Թիրեաֆեան, Նիւ Եորֆ, 1919:

⁵ Յ. Թիրեաֆեան, Արիահայ բառարան, Վիեննա, 1914, էջ 4:

⁶ Այս աշխատության մասին տե՛ս Գ. Գասպարյան, Հայ բառարանագրության պատմություն, Երևան, 1968, էջ 356-358:

⁷ Վերջին չորս բնագրերը հրատարակվել են նրա մահից հետո Վիեննայում լատինատառ տառադարձմամբ ու հայերեն քարգվանությամբ (Յ. Թիրեաֆեան, Չորս պահլավի բնագիրներ, քարգվ. պահլա բնագրէն, Վիեննա, 1957):

խատասիրությունները հրատարակված պահպանված բնագրերի ու նրանց պարսկերեն թարգմանությունների հիման վրա⁸ : Ինչպես հեղինակն ինքն է նշում «Կարնամակի» առաջաբանում՝ այդ երկի ըմբռնման ու թարգմանության հարցում նրան օգնել է Հնդկաստանի գրադաշտական խոգայար Շահրիարը: Վերջինիս, որին Թիրյաքյանը համարում է «Պարսկաստանի միակ զենդ ու պահլավագետ գիտնականը», բախտ է վիճակվում հանդիպել Շիրազում, որտեղ նրանք երկար զրույցներ են ունենում⁹ : Հ. Թիրյաքյանի այս թարգմանությունների կարևորության ու գիտականության մասին է խոսում նաև այն իրողությունը, որ նա չբավարարվելով վերը նշված գրադաշտականի առաջնորդությունից՝ համեմատում է «Քարնամակի» իր թարգմանությունը Թ. Նյուդեքեի գերմաներեն թարգմանության հետ և գոհունակությամբ նկատում, որ «ըստ ամենայնի համաձայն ենք, բացի մի քանի մանր տարբերություններէ յընթերցուածը եւ յիմաստ, որոց համար երբեմն ինձ հարկ եղաւ անոր մօտենալ, երբեմն ալ զնա առ իս հրաւիրել»¹⁰ :

Գրականության և արվեստի թանգարանի Հ. Թիրյաքյանի ֆոնդում պահպանվել են Հ. Թիրյաքյանին հասցեագրված երեք նամակներ, որոնք փաստում են հայ բժիշկ-բանասերի և Իրանի գրադաշտականների միջև սերտ հարաբերությունների ու անգամ գրադաշտականների որոշ խնդիրների լուծման հարցում նրա հանդես բերած օժանդակության մասին¹¹ : Նամակներից երկուսը վերը նշված գրադաշտական խոգայար Շահրիարից են, դրանցից մեկը՝ թվագրված 1905 թ. Զրադաշտականների Նասերի միությունից, որով շնորհակալություն է հայտնվում Հ. Թիրյաքյանին իրենց հանդեպ նրա կատարած «բարի արարքների համար», որոնց մեջ հատկապես շեշտվում է վերջինիս միջնորդությունը արքայորդի Շո'ա ալ-Սոլթանեի¹² առաջ, որպեսզի միջոցներ ձեռք առնվեն նրան ենթակա ճանապարհային պահակակետերում երթևեկող գրա-

⁸ 3. Թիրեաֆեան, Չորս պահլավի բնագիրներ, էջ 7: Khudayar Dastur Shahariyar Irani, The Pahlavi texts: Containing Andarz-i Adarbad Maraspandan, Andarz-i Vehzad Farkho Firuz, Andarz-i Khusru-i Kavadan, Madigan-i Chatrang, And Karnamak-i Artakshatar-i Papakan, Bombay, 1899. Այս պահլավերեն աշխատության 1899թ. Բումբեյ վիմատիպ հրատարակության մեկ օրինակը, որը հանդիսացել է Հ. Թիրյաքյանի սեփականությունը, այժմ պահվում է Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանի Հ. Թիրյաքյանի ֆոնդում, հ. 137:

⁹ Արտաշիր Բաբական, Կարնամակ, Թարգմ. պահլավերեն բնագրեն 3. Թիրեաֆեան, Փարիզ, 1906, էջ ԺԱ.:

¹⁰ Արտաշիր Բաբական, Կարնամակ, էջ Ի:

¹¹ Գրակ. Թանգարան, Հ. Թիրյաքյանի ֆոնդ, թիվ 345, 1, 2, 354:

¹² Շո'ա ալ-սոլթանե — شعاع السلطانة Իրանի Ղաջարական շրջանի տիտղոսներից է, որ կրել է Մոզաֆարեդդին շահի որդի Մելիք Մանսուր Միրզան: Վերջինս իր հոր գահակալության շրջանում 1900/1 և 1904/5 թթ. նշանակվում է Իրանի Ֆարս նահանգի կառավարիչ (ک. 89. سليمانى، القاب رجال دوره قاجاريه، تهران 1379، ص. 89):

դաշտականներից հավելյալ գումարներ գանձելու դեմ¹³: Հ. Թիրյաքյանը որպես բժիշկ հիշյալ արքայորդու մոտ՝ Շիրազում էր գտնվում¹⁴ և բնականաբար կարող էր որոշ ազդեցություն ունենալ Ֆարս նահանգի կառավարիչ արքայազնի վրա: Հայ բժիշկ-բանասերի սերտ կապերը Իրանի զրադաշտականների հետ ակներև են նաև զրադաշտական կրոնական գաղափարախոսությունները և արարողակարգերին վերաբերող մի քանի ձեռագրերից ու արխիվային նյութերից, որոնք տեղ են գտել Չարենցի անվան Գրականության և Արվեստի թանգարանի Հ. Թիրյաքյանի ֆոնդում¹⁵:

Հ. Թիրյաքյանի բազմակողմանի հետաքրքրություններն ու պատմաբանասիրական գործունեության բնագավառներն արտացոլող նմուշները մասամբ հրատարակվել են նրա որդու՝ Միհրդատ Թիրյաքյանի ջանքերով: Հիշյալ ձեռագրական նյութերից շատերն էլ վերջինիս կողմից նվիրաբերվել են Չարենցի անվան գրականության ու արվեստի թանգարանին և Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանին:

Մատենադարանի արաբատառ ձեռագրական հավաքածուի երկու պարսկերեն ձեռագրեր (հ. 1018, 1611) պատկանել են Հ. Թիրյաքյանին, ունեն նրա կողմից կատարված հայերեն ու պարսկերեն գրառումներ, նաև 1804 թ. հիշատակարան՝ նրան նվիրված լինելու մասին: Այս երկու ձեռագրերը Մատենադարանին է նվիրել նրա որդին՝ Միհրդատ Թիրյաքյանը 1963 և 1972 թվականներին:

Պարսկերեն ձեռագրերից մեկը (Արաբատառ ֆոնդ, ձեռ. 1611) իրանցի XVIII դարի նշանավոր բժիշկ և բանաստեղծ Սեիդ Մուհամմադ Նասիր ալ-Դին Իսֆահանիի (մահ. 1769/70 թ.) «Բահարիե-ե փիր վա շավան» (Մերունու և երիտասարդ գարնանային քասիդ) պոեմի XIX դարի ընդօրինակությունն է՝ նուրբ «նասթա՛ լիդ» գրչությամբ՝ գեղեցիկ ճակատագրողով(10բ), լուսանցազարդերով և տողամիջյան ոսկե ատամնազարդերով (10բ-11ա): Թ. Յ1աբ-ին Հարություն Թիրյաքյանի կողմից արտագրված է պոեմի սկզբի հատվածը և ստորագրված նրա կողմից՝ «Յ. Թիրիաքեան»:

Ձեռագրերից մյուսը (Արաբատառ ֆոնդ, ձեռ. 1018) պարսկերենի միջնադարյան բացատրական բառարաններից մեկի՝ Մուհամմադ Հուսեյն բ. Խալաֆ Թաբրիզիի (XVII դար) «Բորհան-ե դաթե՛ի» (Անվիճելի ապացույց) 1836 թ. ընդօրինակությունն է Մուհամմադ Մահդի Խորասանիի կողմից: Այս ձեռագիրն ունի հետագայի հիշատակարան (461բ) Ալի բ. Մուհամմադ Նասեր բ. Մուհամմադ Իբրահիմի կողմից 1804 թ. ապրիլի 7-ին այն բժիշկ Թիրյաքյանին նվիրելու մասին՝

بیادگار دوستانه خدمت جناب ایوب باب دکتر تریاکیان تقدیم نمود 21 محرم 1322

¹³ Գրակ. Թանգարան, (Հ.Թ.Ֆ.), թիվ 354:

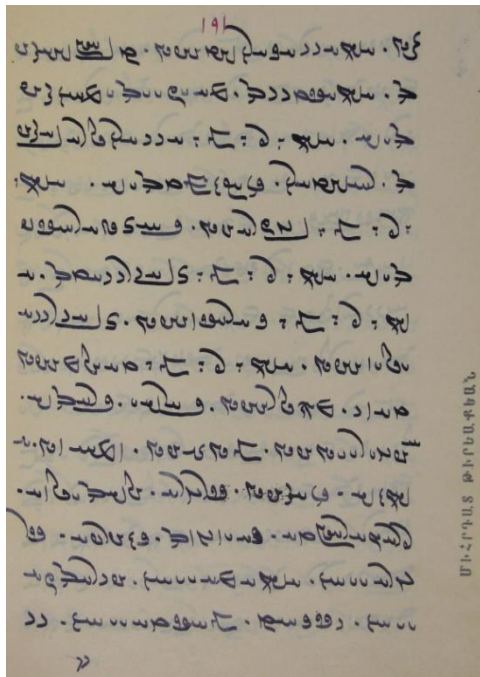
¹⁴ Արաաշիր Բաբական, Կարնամակ, էջ ԺԱ:

¹⁵ Գրակ. Թանգ., Հ. Թիրյաքյանի ֆոնդ, թիվ 129-136:

Այս ձեռագիրը թերևս մեկն էր այն բառարաններից, որոնցից Հ. Թիրյաքյանն օգտվել էր իր Արիահայ բառարանը գրելիս¹⁶ :

Մատենադարանի «Ալլալեզու ձեռագրերի» հավաքածուի մեջ տեղ գտած նախկինում Հ. Թիրյաքյանին պատկանող երեք ձեռագրերը բովանդակում են պահլավերեն ու Ավեստայի լեզվով տեքստեր: Մասնավորապես, ձեռագրերից մեկը բովանդակում է Ավեստայից հատվածներ՝ տողատակում պահլավերեն (կամ միջին պարսկերեն) թարգմանություններ (ձեռ. 125), զրադաշտականների աղոթքներ ու հատվածներ պահլավերեն ու Ավեստայի լեզվով բառարաններից (ձեռ. 129, 130):

Մատենադարանի պահլավերեն ու Ավեստայի լեզվով ձեռագրերի նկարագրությունը կատարվել է իրանցի հետազոտող Մեհդի Բաղիի կողմից: Հայերեն թարգմանության մեջ հնարավոր տերմինաբանական թյուրըմբռնումից խուսափելու համար նկարագրության անգլերեն տարբերակը ևս ընդգրկել ենք հոդվածում:

Ձեռ. 125

Անթվակիր: Թերթ՝ 148. չգրված 125բ-127ա, 146ա-148բ: Նյութ՝ ուսական թուղթ՝ ննչադրոշմով թ. 113: Մեծուրյուն՝ 17,5x22,5: Տող՝ 14: Թանափ՝ սև, ենթավերնագրերը՝ կարմիր: Անկազմ: Սեփականատիրոջ կնիադրոշմ՝ ՄԻՀԻԴԱՏ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ թթ. 3բ, 96բ:

¹⁶ 3. Թիրեաֆեան, Արիահայ բառարան, էջ 4:

Թթ. 1ա-145բ. Ավեստա, աղոթքներ: Ավեստայի բնագիրը Ավեստայի լեզվով՝ տողատակում պահլավերեն թարգմանությամբ: Հատուկ բացատրված են *nērang*, *wāj*, *āfrīn*, *barašnom* (թ. 129) բառերը:

1.2 Տեխստում *nīrang* (*nērang*) տերմինն է կիրառվում որպես զրադաշտական արարողության կամ ծեսերի ցուցումներ հետևյալ իմաստներով՝ 1) կարճ արարողություն, 2) ծիսական ցուցումներ պահլավերեն (Ավեստայի լեզվով լիտուրգիական տեխստերով), 3) Փագենդ *dibāčā*-ի տեխստը (*nīrangpīrozgarbād*, «թող արարողությունը հաջող լինի»), 4) սուրբ ցլի մեզը, 5) կարճ ազդեցություն ունեցող սուրբ կախարհանք¹⁷:

1.3 *Bāj/wāj*-ը մեծ նշանակություն ունեցող ձևակերպում էր, որ նախորդում կամ ուղեկցում էր որոշակի գործողության¹⁸:

1.4 *Āfrīn*-ը որպես տեխնիկական տերմին նշանակում է օրհնություն և օգտագործվում է օրհնաբանող աղոթքներում՝ օրհնության արարողությունը եզրափակելու և բարի ու պահապան ոգիներին կանչելու համար¹⁹:

1.5 *Barašnom*-ը ամենաբարդ ու ամենանշանակալի մաքրագործման արարողությունն է, որի ժամանակ աղոտոված անձը մաքրվում է ցլի մեզով, ջրով, փոշով ու 9 մեկուսի գիշեր անցկացնելու միջոցով²⁰:

Ձեռ. 129

Անթվակիր: Թերթ՝ 29: Նյութ՝ թուղթ: Մեծություն՝ 16,5x21: Տող՝ 14: Թանաֆ՝ սև, տողատակում՝ պարսկերեն համարժեք բառերը և ենթավերնագրերը՝ կարմիր: Սեփականատիրոջ կնիքադրոշմ՝ ՄԻՀԻԳԱՏ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ թթ. 24բ, 29բ: Նորոգված ու նորակազմ:

1. Թթ. 1բ-21ա. Ֆրահանգ-ի Փահլավիզ:

2. Թթ. 21բ-22ա. Աղոթքներ:

3. Թ. 22ա. Ֆրահանգ-ի Օիմ-էվաֆ, անավարտ:

4. Թթ. 22բ-28բ. Ֆրահանգ-ի Փահլավիզ, թվեր:

2.1 Նախախլամական Իրանի բառագիտություն: Երկու հակիրճ բառարանների՝ Ֆրահանգ-ի Փահլավիզի, Ֆրահանգ-ի Օիմ-էվաֆի ձեռագրերը միջին պարսկերենով (պահլավերեն) պահպանված գրականության մեջ մեծ թիվ են կազմում²¹:

¹⁷ Boyce J. W. & Kotwal F., “Zoroastrian baj and dron,” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 34, 1971, p. 140.

¹⁸ Ibid., 1, 57; Modi J. J., *Religious Ceremonies and Customs of the Parsis*, Bombay. 2nded. 1937, p. 15.

¹⁹ Modi, *op. cit.*, pp. 364-368.

²⁰ Modi, pp. 102-141; Hartmann S. S., *Parsism: the Religion of Zoroaster*, Leiden, 1980, pl. xix-xx.

²¹ Սողդերեն-միջին պարսկերեն-պարթևերեն բառարանի պատասխիկները խմբագրել ու հրատարակել է Հեննինգը, սակայն դրանք մինչ օրս համարվում են բառագիտական հե-

2.2 Ֆրահանգ-ի Փահլավիզ: Աշխատանքը ընդգրկում է բառեր, որոնք կազմողը իրենց գրությամբ «գրիչների» համար խնդրահարույց է համարել, այսպես կոչված (կեղծ)հետերոգրամները²² և (կեղծ)պատմական ուղղագրական ձևերը: Այսպիսի բառերը գրանցվել են իրենց պահլավերեն համարժեքների հետ: Մյուս բառերը ևս ունեն խնդրահարույց կամ երկակի ուղղագրություն: Պահլավերեն գրի ոչ հստակ բնույթը դժվարություններ է հարուցում, քանի որ այբուբենի մեկ տառը կամ նշանը կարող էր գործածվել մեկից ավելի հնչյունների համար: Բացի այդ, կապակցման ժամանակ որոշ տառեր ուրիշ կերպ են գրվում և նմանվում են այլ տառերի: Այս պատճառով շատ բառերի գրավոր ձևերը տարբերվում են իրենց արտասանության ձևերից: Ֆրահանգի կազմողը նշում է այս բառերից մի քանիսը և նրանց մի քանի երկիրաստ ձևեր, ինչպես, օրինակ, Օհրմագղի գրավոր ու հնչյունային ձևերը: Ժամանակի ընթացքում գրիչները այսպիսի ձևերը սկսում են տառադարձել Ավեստայի ու պարսկերենի տառերով, որպեսզի հետագա գրիչներին փոխանցեն ավելի հեշտ հիշվող ձևերով: Օրինակ՝ գրում էին ‘nhwm’ Օհրմագղի համար: Պետք է նշել, որ նրանք անտեղյակ չէին բառի արտասանությանը կամ բանավոր ձևին, բայց կողմնորման այդ տարբերակը պարզապես մնեմունիկ ձև էր²³ դրանք մտապահելու համար: Բառարանում ընդգրկված բառերի երրորդ դասի մեջ այն բառերն են, որոնք անծանոթ են որոշ պահլավերեն ընթերցողներին, և դրանց համար հումանիչներ են տրվում. օրինակ՝ *mezog* (*mezho* սխեռ) – *wenog* (*binog*)²⁴:

տագրության չգերազանցված ձեռքերում (**Henning W. B.**, *Sogdica*, London, 1940): Հեննինգը չէր կարող ընդգրկել սողդերենի մեծ ցանկը (T III T = SO 16201), որը հետագայում 2002 թ. տպագրեց Սունդերմանը (տե՛ս **Sundermann W.**, “A Sogdian Word List,” In *Huyse* 2002): Հավանաբար Բրիտանյա իրանցիների ձեռնով գրված յոթ միջին պարսկերեն բայի օրինակներով (գրված հետերոգրամներով, բայց պահլավական գրով, որի վրա համարժեքներ են նշվում միայն դերբայների համար) մի թերթ հայտնաբերվեց թուրքա-նում, որը խմբագրեց և տպագրեց Բարը (**Barr K.**, “Remarks on the Pahlavi Ligatures,” *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 8, London, 1936, pp. 391-403; **Герценберг, Л.Г.**, “Лингвистическая мысль и языковедческая практика в Иране в домонгольское время,” *История лингвистических учений*, Ленинград, 1981, сс. 96-114; **Saymiddinov D.**, *Farhangnomahoi Forsii miyona [Middle Persian dictionaries]*, Dushanbe, 1994, apud **Baevskii S.I.**, *Early Persian Lexicography: Farhangs of the Eleventh to the Fifteenth Centuries*. Revised and updated by **John Perry**, Folkestone, 2007, p. 46): Այս բառարանները ցույց են տալիս պարսկական բառագիրության վաղ զարգացումները:

²² Հետերոգրամները հաճախ օգտագործվող արամեական ծագում ունեցող բառերն են, որոնք գրվում են արամեերեն, բայց արտասանվում պահլավերեն, օրինակ գրվում է ‘LHM’ (արամեերեն - հաց), բայց արտասանվում ‘*hōn*’:

²³ Կանոնների համակարգ, որը հեշտացնում է անհրաժեշտ տվյալներ, փաստեր հիշելը՝ արհեստական ասոցիացիաներ ստեղծելու միջոցով:

²⁴ **Nyberg H.S.**, *A Manual of Pahlavi. Part I: Texts*, Wiesbaden, 1964, pp. 130-136; **Mackenzie D.N.**, *A Concise Pahlavi Dictionary*. London, 1971, pp. xi-xiv;

Բառարանը հետևում է Աֆաղականից եկող բառագիտական ավանդույթներին, ըստ որի բառերը դասակարգվում են բովանդակությանը համապատասխան 30 խմբով, որոնցից մի քանիսը վերնագիր չունեն. 1. գերբնական աշխարհ, 2. աշխարհիկ իրեր, 3. ջրեր, 4. մրգեր, 5. ուտելիք, 6. բույսեր, 7. չորփոսանիներ, 8. թռչուններ, 9. կենդանիներ, 10. մարմնի մասեր, 11. ժողովուրդ, 12. վերադասներ, 13. սառադրյալներ, 14. հեծելավարություն, 15. գրչություն, 16. մետաղներ, 17. դատավճիռ, 18-23. բայեր, 24. դերանուններ, 25. ածականներ, 26. մակբայներ, 27 ժամանակային բաժանումներ, 28. օրվա անուններ, 29. թվականներ, 30. բառերի արտասանության միավորներ և (արխայիկ, ժամանակակից) տարբերակներ²⁵:

Ձեռ. 130

Անթվակիր: **Թերթ՝ 8: Նյութ՝** եվրոպական թուղթ: **Մեծություն՝ 17,5x22: Տող՝ 14: Թանաֆ՝** սև, ենթավերնագրերը՝ կարմիր: Թերթերը եզրերից նորոգված, վերակազմած: Սեփականատիրոջ կնիադրոջ՝ ՄԻՀՐԳԱՏ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ թ. 7բ:

Թթ. 2-8 բովանդակում է Ֆրահանգ-ե Օիմ-էվաֆը, որին հաջորդում են աղոթքներ (Յասնա՛):

Ֆրահանգ-ե Օիմ-էվաֆը Ավեստայի լեզվով բառերի Ձենդ համարժեքների ու մեկնությունների հակիրճ բառարան է (տե՛ս վերը տերմիններ ու մեկնություններ): Աշխատությունը սկսվում է Ավեստայի լեզվով *oim* «մեկ» բառով և ավարտվում նրա *ewak* համարժեքով²⁶, որտեղից էլ բառարանի անվանումն է: Առաջաբանը ներառում է լրիվ վերնագիրը՝ «Ավեստայի լեզվով բառերի ու խոսքի ըմբռնման մասին, այսինքն թե ինչ են և ինչպես են նրանք Ձենդերենում»: Այն բաղկացած է 27 գլխից, որոնցից մի մասի

Sundermann, “Mittelpersisch” in: *Schmitt R.* (ed.), *Compendium Linguarum Iranicarum*, 1989, pp. 142-143.

²⁵ Պահպանված չորս առավել վաղ և արժանահավատ ձեռագրերն ընդօրինակվել են Իրանում. K25, S1, M, TD2 (**Barr K.**, *Selections from Codices K 7 and K 25 (Vispered and Frahangi Pahlavik) and tracings of the Avesta Codex K 1*, Copenhagen: Levin and Munksgaard, 1944): Մեկ այլ ուղղված տարբերակ կա, որում բառերը այբբենական կարգով են՝ ոչ շրջանի ավանդույթի հետևությամբ: Նրա երկու ձեռագրից (S2 և P) առաջինը ընդօրինակվել է Իրանում, մյուսը՝ Դասթուր Դարաբի ձեռքով Հնդկաստանում 1756 թ. Անկետիլ դյու Պերրոնի համար: Ուղղումները ներառում են կետեր, որոնք չկան հին տարբերակում: Պահպանված գրով բառարանի 7 պահպանված բայ բովանդակող մի թերթ հայտնաբերվել է Թուրքիայում գտնված մանիքեական ձեռագրերում: Հավանաբար թերթը իրանցի ֆրիստոնյաների՝ III-IV դդ. գրած մի բառարանից է: Թերթի վրա դերբայների պահպանված համարժեքներն են և բայական ձևերը հետերոգրամով (**Tafazzoli A.**, *Vāzānāma-ye minū-ye karad*, Tehran, 1348/1969, p.b):

²⁶ Սա բառի գրությունն է և ավանդական արտասանությունը, թեև այն իրականում արտասանվում է որպես *ek* (տե՛ս **Tafazzoli A.**, *Tārīkh-i Adabiyāt-i Irān Pish az Islām [History of Pre-Islamic Iranian Literature]*, Tehran: Nashr-i Naw & Muʿin 1387/2008, pp. 323-4; **Barr K.**, *Selections from Codices K 7 and K 25*:

նյութը դասավորված է թեմատիկ խմբերում՝ թվականներ և որոշ մակբայներ (գլուխ 1), դերանունների, բայերի, գոյականների, ածականների սեռն ու թիվը և նրանց վերաբերող որոշ նյութեր (գլուխ 2), մարմնի մասեր և նրանց բնութագրիչներ (գլուխ 3), հարաբերական դերանուններ և որոշ մակբայներ (գլուխ 4), հանցանքներ և վիրավորանքներ, նրանց պատիժներն ու տուգանքները (գլուխ 25), ժամանակի շափումներ (գլուխ 27): Որոշ գլուխներում Ավեստայի բառերը դասավորված են ըստ նրանց սկզբնատառերի (գլուխ 4-5 մի մասը և գլուխներ 5-24): Գլուխ 26-ը բաղկացած է տարաբնույթ նյութից:

Քառասանը կարևոր է համարվել, քանի որ այն բովանդակում է որոշ բառեր, որոնք գոյություն են ունեցել Սասանյան ժամանակաշրջանի Ավեստայի բնագրերում և դրանից հետո: Նրանցում առկա որոշ լեզվաբանական եզրեր (որոնք օգտագործվում են գոյականների, ածականների ու դերանունների հոլովման համար) ևս մեծ կարևորություն ունեն: Ակներև է, որ Նրա կազմողները ծանոթ էին Գաթերին և Ավեստային, սակայն հեռու էին այդ լեզվի ըմբռնումից կամ նրա տերմինոլոգիայի մասին պատկերացումից: Բնագրի հեղինակը և գրության ժամանակն անհայտ են, սակայն ամենայն հավանականությամբ այն գրվել է IX-X դդ.²⁷:

Քանի որ Ավեստայի բառերի և արտահայտությունների շատ մեջբերումներ չեն համապատասխանում Ավեստայի պահպանված ոչ ամբողջական բնագրին և, հաշվի առնելով այն փաստը, որ այն դեպքերում, երբ բառային միավորների Ավեստայի ու Զենդ համարժեքները եզակի երևույթ չեն, կարելի է ենթադրել, որ եթե ոչ բոլորը, ապա գոնե պահպանված բառային միավորների ու արտահայտությունների մեծ մասը ծագում են Զենդից: Բացի այդ շատ բաժիններում մենք գտնում ենք Ավեստայի լեզվով մեջբերումներ ու մեկնաբանություններ, նույնի մանրամասն ցուցադրումներ պահպանվել ենով, ինչպես նաև շեղումներ, որոնց մեծ մասը վերաբերում են իրավագիտությանը²⁸:

²⁷ Tafazzoli A., *Tārīkh-i Adabiyyāt-i Īrān*, p. 324.

²⁸ Malandra W., «Frahangi Oim,» *Encyclopaedia Iranica*, vol. 10, 123: Կա աշխատության երկու ձեռագիր՝ K20 (ժամանակակից) և MH6 (ընդօրինակված 1397 թ.), որոնք ծագում են նույն աղբյուրից: Այդ ձեռագրերը կազմել են Գասթուր Հոշանգի և Հաուգի (Haug M. & Jamaspji H., *An Old Zand-Pahlavi Glossary*, Bombay & London, 1867) աշխատության հիմքը, դրանք K20-ից սերող (երբեմն՝ MH6-ի հետ համեմատությամբ) մեկ դարից պակաս հնությամբ ընդօրինակություններ են: Վեսթը նշում է, որ եթե Հաուգը ամբողջովին հենվեր K20-ին շատ մոտ MH6-ի վրա և կատարեր որոշ ուղղումներ, շատ ավելի երիտ բնագիր կկազմեր: Հաուգը Գասթուր Հոշանգի ձեռագրերը «անկախ աղբյուրներ» է համարում: Այս բնագրի հետ կապված մեկ այլ խնդիրն էլ այն է, որ Ավեստայի լեզվով Z-ի և Ծ-ի գրության ձևերը շատ նման են այս ձեռագրերում, և երբեմն դրանց միջև շփոթությունը հանգեցրել է «սխալ ընթերցման»: Վեսթը հետագայում ավելացնում է, որ Ավեստայի

1. Ms. 125

Undated; 148 folios, ff. 125b-127a, 146a-148b are blank; Russian paper, papermaker's seal on f. 113; 17,5x22,5 cm; 14 lines to the page; black ink with subtitles in red; unbound; possession seal bearing the name of Mihrdat Tiryakian (ՄԻՀՐԴԱՏ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ) on ff. 3b, 96b.

ff. 1a-145b, codex, prayers, Avestan with interlinear Pahlavi translation, *nērang*, *wāj*, *āfrīn*, *barašnom* (f. 129).

1.2. In this text the term *nīrang* (*nērang*), as a Zoroastrian ritual or a series of ritual directions, is applied to the following: 1. A short rite; 2. Ritual directions in Pahlavi (in Avestan liturgical texts); 3. The text of the Pazand *dibāča* (*nīrang pīrozgar bād*, 'may the ritual be successful'); 4. Consecrated bull's urine (*gomēz*); 5. A short efficacious holy spell.²⁹

1.3. *Bāj/wāj* is a particular formula of great significance preceding, accompanying or following some action.³⁰

1.4. *Āfrīn*, as a technical term, denotes blessing and it is applied to benedictory prayers that close blessing ceremonies (*āfrīnagan*) held for invoking good and guardian spirits.³¹

1.5. *Barašnom* is the most complicated and the most significant purification rite in which the polluted person is cleansed with bull's urine, water, dust, and nine nights of seclusion.³²

2. Ms. 129

Undated; 29 folios; paper; 16,5x21 cm; interlinear Persian words and subtitles are in red; 14 lines to the page; possession seal bearing the name of Mihirdat Tiryakian on ff. 24b, 29b; repaired and rebound.

Frahang-i Pahlawīg, f. 1v – f. 21r

f. 21.v -22 prayers (daily)

f. 22r *Frahang-i Oim-Evak*, incomplete

f. 22v-28v *Frahang-i Pahlawig*, numbers

possession seal bearing the name of Mihrdat Tiryakyan.

1000 և պահպակերեն 2250 բառ է ընդգրկված աշխատության մեջ: Ավետալի մոտ 880 բառ բացատրվում է պահպակերենով: Տրվում են նաև որոշ իրավական տերմինների համարժեքներ ու բացատրություններ, որոնց մի մասը կարելի է գտնել Արևելյի Սուրբ Գրքերում (*Sacred Books of the East*, vol.37, pp. 40, 44, 51, 56, 64, 79, 104, apud West):

²⁹ Boyce J. W. & Kotwal F., "Zoroastrian baj and dron, " p. 140; Haug M. & Jamaspji H., *An Old Zand-Pahlavi Glossary*, Bombay & London, 1867.

³⁰ Ibid., 1, 57; Modi J. J., *Religious Ceremonies and Customs of the Parsis*. Bombay. 1937, p. 15.

³¹ Modi, pp. 364-368.

³² Modi, pp. 102-141; Hartmann S. S., *Parsism: the religion of Zoroaster*. Leiden, 1980, pl. xix-xx.

2.1. Lexicography is Pre-Islamic Iran. Manuscripts of two concise dictionaries are extant among Middle Persian (Pahlavi) literature: *Frahang-i Pahlawīg* and *Frahang-i Oīm Ēwāk*.³³

2.2. *Frahang-i Pahlawīg*. The work includes words which were apparently considered by the compiler to be problematic, in terms of spelling, to debīrs “scribes,” i.e. (pseudo-)heterograms³⁴ and (pseudo-) historical orthographic forms. Such words were compiled together with their Pahlavi equivalents. Other entries include words which were problematic and/or ambiguous in terms of orthography. The ambiguous nature of the Pahlavi script involves difficulties, e.g. one letter of the alphabet or one ligature may be employed to indicate more than one phoneme. It may also be the case that in combination, some characters (i.e. letters) are written differently from their original forms and resemble other letters, therefore, the written forms of many words are different from their corresponding pronunciation. The compiler of the *Frahang* quotes some of these words and their unambiguous forms (such as the written and phonetic forms of Ohrmazd). In the course of time, scribes would transcribe such words in the Avestan and Persian letters to provide themselves and also other scribes with forms which could be conveniently committed to memory. For instance, they would write ‘nhwm’ for Ohrmazd. It is to be noted that they were not unaware of the pronunciation or the oral form of the word, but this technique of encoding was merely mnemonic. The third class of words included in this dictionary constitute those unknown to some Pahlavi readers, for which synonyms were provided, e.g. *mezog* (*mezho*, “chickpea, garbanzo”) – *wenog* (*binō*).³⁵

³³ Fragments of a Sogdian-Middle Persian-Parthian dictionary were edited and published by Henning in his *Sogdica* which are still recognized as an unsurpassable achievement of lexicographical research (**Henning W. B.**, *Sogdica*). Henning was not able to include the great Sogdian word list T III T = SO 16201, which was later printed by Sundermann in 2002 (see **Sundermann W.**, “A Sogdian Word List”). A folio with seven Middle Persian verbal paradigms (in heterograms, but in Pahlavi script, on which equivalents are mentioned merely for infinitives), written apparently by Christian Iranians was uncovered in Turfan and was edited and published by Bar (**Barr K.**, “Remarks on the Pahlavi Ligatures”; **Герценберг, Л.Г.**, “Лингвистическая мысль и языковедческая практика в Иране в домонгольское время”; **Saymiddinov D.**, *Farhangnomahoi Forsii miyona [Middle Persian Dictionaries]*). These dictionaries reveal the early development of Persian lexicography.

³⁴ Heterograms were frequently used words of Aramaic origin, written in Aramaic but pronounced in Pahlavi, e.g. LHM “bread” was pronounced *nān*.

³⁵ **Nyberg H.S.**, *A Manual of Pahlavi. Part I: Texts*. Wiesbaden, 1964, pp. 130-136; **Mackenzie D.N.**, *A Concise Pahlavi Dictionary*. London, 1971, pp. xi-xiv;

The dictionary follows the lexicographic conventions tracing back to Akkadian, hence the categorization of the entries on the basis of subject matter in 30 chapters (some without heading): 1. supernatural world 2. mundane things 3. waters 4. fruits 5. edible things 6. plants 7. quadrupeds 8. birds 9. animals 10. members of body 11. people 12. superior people 13. inferior people 14. horsemanship 15. writing 16. metals 17. judgment 18-23. verbs 24. pronouns 25. adjectives 26. adverbs 27. temporal divisions 28. names of days 29. numerals 30. units and variant (archaic and modern) spellings of words.³⁶

Ms. 130

Undated; 8 folios; European paper without watermark; 17, 5 x 22cm; 14 lines to the page; black ink with subtitles in red; there are restored edges on some folios; repaired and rebound; the possession seal bearing the name of Mihirdat Tiryakian is on f. 7b.

Folios 2-8 contain *Frahang-i Oim-Ēvak* to be followed by Prayers (Yasna?).

3.1. *Frahang-i Oim-Evak*. A concise glossary of Zand equivalent(s) and gloss(es) for Avestan words and passages (See above, Terms and definitions). The work opens with the Avestan word *oim* “one” and its equivalent *ewak*,³⁷ hence the title of the glossary. The opening section includes the full title: “On the understanding of the Avestan words and speech, i.e. what and how their Zand are.” It consists of 27 chapters, some of whose material are arranged according to the subject-matter, e.g. numerals and some adverbs (chapter 1); gender and number for pronouns, verbs, nouns, adjectives and some materials related to them (chapter 2); body members and their characteristics (chapter 3);

Sundermann, “Mittelpersisch” in: **Schmitt R.** (ed.), *Compendium Linguarum Iranicarum*, 1989, pp. 142-143.

³⁶ Four of the earlier extant manuscripts of the work were copied in Iran and they are more reliable: K25, S1, M, TD2 (**Barr K.**, *Selections from Codices K 7 and K 25*). Another recension exists which is arranged alphabetically on the basis of a later tradition. The two manuscripts: S2 and P, the former was copied in Iran and the latter was copied by Dastur Darab in India in 1756 for Anquetil du Perron. This recension includes entries, none of which may be found in the older recension. A folio of a dictionary in Pahlavi script, including seven Pahlavi verbs, was uncovered amongst Manichaean manuscripts discovered in Turfan. Apparently, the folio belonged to a dictionary copied by Iranian Christians writing their works in Middle Persian and in the Pahlavi script in the third or fourth centuries. Pahlavi equivalents of infinitives and verbal paradigms in heterogram are to be found on the folio (**Tafazzoli A.**, *Vāza-nama-ye minu-ye karad*, Tehran, 1348/1969, p.).

³⁷ This is the written form and the traditional pronunciation of the word, though the word was pronounced as *ek*, see **Tafazzoli A.**, *Tārīkh-i Adabiyāt-i Īrān Pīsh az Islām [History of Pre-Islamic Iranian Literature]*, pp. 323-4.

relative pronouns and some adverbs (chapter 4); crimes and offenses and their punishments and penalties (chapter 25); time measurement (chapter 27). In some chapters, Avestan words are arranged according to their initial letters (a part of chapter 4 and chapters 5-24). Chapter 26 consists of miscellaneous materials.

The dictionary is considered to be of importance since it contains some words which used to be extant in the Avestan texts in the Sassanid era and thereafter. Some linguistic terms contained herein (e.g. used for the inflection of nouns, adjectives and pronouns) are also of great importance. The compilers were apparently aware of Gathic and later Avestan, but scientific and linguistic understanding of the language or a terminology for linguistic concepts is not evident from the extant text. The authorship and the date of the text are unknown, but it was apparently compiled in the ninth or tenth centuries.³⁸ As many citations of Avestan words and phrases lack any correspondence in the extant incomplete text of the Avesta and also considering the fact that in cases, where the Avestan and Zand equivalents of lexical units or phrases happen to not be *hapax legomena*, it may be conjectured that if not all, at least a great number of the Pahlavi lexical units and phrases derive from the Zand. Besides, in a great number of sections, we find Avestan citations and glosses, detailed expositions of the same in Pahlavi, as well as digressions, the majority of which deal with jurisprudence.³⁹

³⁸ **Tafazzoli A.**, *Tārīkh-i Adabiyāt-i Īrān Pīsh az Islām*, p. 324.

³⁹ **Malandra W.**, “Frahangi Oim,” *Encyclopaedia Iranica*, vol. 10, 123. There exist two mss of the text, i.e. K20 (contemporary) and MH6 (copied in 1397), which share a common origin. The mss which formed the basis of Dastur Hoshang and Haug’s work appear to have been copies less than a century old and descended from K20; but at times, he consulted MH6. West maintains that in case Haug had put all his trust in MH6, which bears an intimate resemblance with K20, and had made few corrections, he would have been able to edit the text far more correctly. Haug regarded Dastur Hoshang’s mss as “independent authorities.” Another problem concerned with the edition of this work is that the orthographic forms of the Avestan z and δ bear a close resemblance in such mss and, at times, the confusion between the two has caused “misreadings.” West further adds that approximately 1000 Avestan and 2250 Pahlavi words are contained in the work. About 880 Avestan words (independently or co-occurring with other words in phrases, some of which are from the lost chapters of the Avesta) are explained in Pahlavi. Equivalents and explanations have also been provided for some legal terms, some of which may be found in *Sacred Books of the East* (vol.37, pp. 40, 44, 51, 56, 64, 79, 104, apud **West**).

KRISTINE KOSTIKYAN, MEHDI BAGHI
MANUSCRIPTS IN MATENADARAN THAT CONTAIN WORKS OF
PRE-ISLAMIC IRANIAN LITERATURE

Keywords: Zoroastrianism, Avesta, Pahlavi, Harutyun Tiryakyan, dictionary, translation.

Mihrdat Tiryakyan, a poet who translated parts of Firdausi's *Shahnameh*, generously donated two Persian manuscripts (Arabic Script Collection, ms. 1018, 1611) to Matenadaran in 1963 and 1972, as well as three manuscripts containing parts in Pahlavi and Avestan (Non-Armenian Manuscript Collection, ms. 125, 129, 130) in 1970. The manuscripts used to belong to the donor's father Harutyun Tiryakyan, an outstanding physician and philologist, who was interested in the comparative linguistics of Persian and Armenian, and published works on the subject. In addition to translating Firdausi and Saadi, H. Tiryakyan also translated historical and didactic works in Pahlavi. While most of his translations and research were published during his lifetime, his son Mihrdat continued the efforts after his death. A considerable part of H. Tiryakyan's personal archive currently residing in the Charentz Museum of Literature and Art, as well as the aforementioned manuscripts, refer to his time in Persia (from 1896 to 1906), during which he served as the chief physician of the Shah's harem, his scientific research in comparative linguistics, his translations from Middle and New Persian, as well as his close ties with the high officials of the Qajar government and the Zoroastrian community of Iran. The article describes the manuscripts donated to Matenadaran by M. Tiryakyan that contain works in New Persian, Middle Persian and Avestan.

КРИСТИНЕ КОСТИКЯН, МЕХДИ БАГИ
РУКОПИСИ МАТЕНАДАРАНА, СОДЕРЖАЩИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
ДОИСЛАМСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Ключевые слова: Зороастризм, Авеста, пехлеви, Арутюн Тирякян, словарь, перевод.

Михрдат Тирякян, поэт и переводчик отрывков из “Шахнаме” Фирдоуси на армянский, великодушно даровал Матенадарану две персидские рукописи (Арабографический фонд, рук. 1018, 1611) в 1963 и 1972 году, и три рукописи, содержащие тексты на пехлевийском и авестийском языках (Иноязычный фонд, рук. 125, 129, 130) в

1970 г. Эти рукописи ранее принадлежали отцу дарителя, выдающемуся врачу и филологу Арутюну Тирякяну. В сферу интересов А. Тирякяна входили вопросы сравнительно-исторической лингвистики армянского и иранских языков. Он перевел на армянский “Голестан” Саади и отрывок из “Шахнаме” Фирдоуси с персидского, а также некоторые сочинения доисламской историко-дидактической литературы Ирана с пехлеви. Основная часть его переводов и языковедческих изысканий была опубликована еще при жизни автора, часть же была напечатана позднее усилиями его сына Михрдата Тирякана. Значительная часть личного архива А. Тирякяна, хранящегося в Музее литературы и искусства имени Чаренца, а также рукописи, принадлежавшие ему, отражают десятилетний период его жизни в Иране (с 1896 по 1906 г.) в качестве главного врача шахского гарема, его научные изыскания в области сравнительно-исторического языкознания, его отношения с высокопоставленными чиновниками каджарского правительства, а также с зороастрийской общиной Ирана. В статье дано описание рукописей, содержащих произведения доисламской литературы, подаренных Матенадарану М. Тирякяном.